

УДК 001-043.83:378.4(477.54) "180/182"

СЕРГІЙ КУЛІШ

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

**ЗАРОДЖЕННЯ НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ (ПЕРША ЧВЕРТЬ ХІХ СТ.)**

Стаття розкриває початковий етап зародження наукових досліджень як теоретичного, так і краєзнавчого характеру у Харківському університеті. З'ясовуються причини, через які не вдалося в цей період організувати повноцінну науково-дослідну роботу.

***Ключові слова:** наука, просвітницька діяльність, актові виступи, наукове товариство.*

Постановка проблеми. Формування та втілення державної політики в галузі освіти і науки відбувається на засадах її пріоритетного розвитку. На сучасному етапі є проблема розробити єдині з Європою критерії та стандарти в галузі освіти й науки в університетах України. Діяльність Міністерства народної освіти, адміністрації університету в першу чверть ХІХ ст. може служити досвідом для сучасного українського суспільства.

Мета статті – розкрити початковий етап зародження наукових досліджень у Харківському університеті, уточнити причини, які не давали можливості розвивати повноцінну науково-дослідну діяльність в цей період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу можна виділити такі останні публікації наукової літератури, які присвячені розвитку освіти та науки в Харківському Імператорському університеті в

першій половині XIX ст. (Ю. Кісельова, Н. Березюк, С. Посохов Л. Куліков, В. Іващенко, Л. Яновський та інші), які позитивно вплинули на процес дослідження. Незважаючи на те, що за більше ніж 200 років з'явилося досить багато історико-педагогічних та історичних праць про діяльність Харківського університету (див. напр.: 1, 2), однак «історія Харківського університету – це нескінченний пошук і повернення її маловідомих сторінок, забутих імен».

Відомо, що створення і становлення в Харкові університету проходило у неоднозначній атмосфері в суспільстві, яке в більшій частині не сприймало величезного значення освіти й науки. Саме такі тенденції підмітив проф. Л. Г.-К. фон Якоб у своїй актовій промові у Харківському університеті 17 січня 1808 р. Він назвав помилковими думки щодо необхідності освіти лише для вищих класів, небажання опановувати такі науки, як філософію, мораль, політику. Здивувала його і шкідлива для держави консервативно-охоронна точка зору: заклики до уряду не заохочувати в Росії наукових досліджень [3, с. 69, 76].

На початку XIX ст. Міністерство народної освіти з сумом констатувало, що навіть у Санкт-Петербурзі занадто мало освічених громадян, які б бажали без примусу працювати на ниві освіти й науки. Вона вважалася переважною більшістю дворянського стану справою «многотрудной и маловидной». Незважаючи на надання викладачам університетів та гімназій з кінця січня 1803 р. класних чинів, що викликало б повагу до вчених, спрацював цей захід не одразу.

Саме університетське середовище формувало нове соціальне середовище – інтелігенцію. Але цей процес просувався повільно, успіхи чергувалися з невдачами. Такий «інкубаційний» період був характерним і для Харківського суспільства.

Через протиборство автономістських начал у діяльності університету з адмініструванням, авторитаризмом, впровадження схоластики замість неупереджених наукових пошуків навіть потрібну для нормальної діяльності університету чисельність професури довелося забезпечувати довгі роки.

Влада не відразу визнала вчених інтелектуальною елітою суспільства, а в 20-х–30-х рр. роль університетів була звужена до вузькопрофесійних установ. Недосконала нормативно-правова база, поєднання елементів середньої та вищої освіти в університетах першої чверті XIX ст., безумовно не могли сприяти широкому розповсюдженню справжніх наукових досліджень. Крім того, влада вимушена була визнати, що в Російській імперії у порівнянні з країнами Західної Європи наука знаходилась у занедбаному стані. Про це свідчить і статут Харківського університету. Зокрема, у §38 та 39 рекомендувалося кожному факультету вибрати з числа почесних членів університету, які знаходились у закордонних вищих навчальних закладах, по одному професору, які б надавали «сведения о новых в науках изобретениях». При цьому влада була згодна виплачувати по 200 руб. щорічно [4, с. 237–238].

Із іншого боку, не лише в Російській імперії, але й в окремих державах Європи ставлення до науки та вчених бажало бути кращим. Скажімо, у Франції значна частина суспільства вважала: «Математика висушує серце. Медицина є наукою обману. Фізика й хімія ведуть до безвірства. Віршування є випадок неробства голів, красномовство – важіль для спростування держав. Тобто витончені науки – фактично ремесла, зовсім непотрібні в суспільстві» [5, с. 67].

Надто повільно розвивалися медичні науки, причому в багатьох випадках через низький рівень теоретичних знань запропоновані для лікування засоби приносили шкоду. Так, професори практично всієї Європи пропонували боротися з багатьма хворобами з допомогою вживання ртутних препаратів. А при епілепсії рекомендувалося «просверлення черепа як останній засіб».

Щодо статистики як науки висловлювалися діячі освіти у Франції та німецьких землях. Виступаючи у 1804 р. перед зібранням членів Паризького академічного товариства наук, Д. Ф. Деннан назвав статистику найбільш корисною й цікавою наукою. Професор Геттінгенського університету А. Ф. Людер – економіст, історик, юрист, автор праці «Критична історія статистики» назвав її беззмисловою наукою. Він вважав, що мета статистики недосяжна, та навіть найбільш довершені знання можуть принести більше шкоди, ніж користі [6, с. 305; 7, с. 84–85].

Через низький рівень розвитку в Російській імперії протокапіталістичних відносин на початку XIX ст. університетська наука більше концентрувала зусилля на словесності, філософських роздумах, просвітництві. Через те, що до початку XIX ст. духовно-академічне викладання філософії мало місце в релігійних навчальних закладах Російської імперії, звідти до університетів перейшли деякі елементи цієї науки. Адже в духовних семінаріях та академіях панували ідеї платонізму та патристики – християнствуючого платонізму. Викладачі там відкидали ідею «ratio» Аристотеля, схилившись до ідеалізму Платона. Тому й панував не лише в Харківському, але і в інших університетах, германський ідеалізм. Після того як діячі Міністерства народної освіти фактично перемішали філософські науки з політичними, розквітли компілятивні праці, в котрих автори силкувалися створити «православну філософію». В той же час на початку XIX ст. в Російській імперії нерідко лжефілософами, вигаданими мудрецами вважалися видатні представники західної філософської думки. Серед них Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Г. Т. Рейналь – соціолог і філософ, К. Д. Гельвецій – літератор, філософ-матеріаліст, Д. Дідро – письменник, драматург, філософ-просвітитель та інші.

Не буде перебільшенням зазначити, що рівень автономії, академічної свободи, який мав місце протягом першого десятиріччя існування Харківського університету, було забезпечено не лише ліберальним Статутом, але й зваженою політикою міністрів народної освіти. Перший з них – П. В. Завадовський, справедливо заслужив оцінку «розумної

української голови». Як голова урядової Комісії для заснування шкіл, він добре вивчив освітню ситуацію й саму атмосферу освітньої справи в імперії.

Щодо першого попечителя Харківського університету графа С. Й. Потоцького, то він теж добре знав рівень наукових та освітніх знань Російської імперії. Під час офіційного відкриття університету він зауважив про труднощі, що неминучі при «водворении наук в сей стране, бывшей доселе единственно созерцательницею опустошений и сражений». Водночас, С. Потоцький наголосив на гострій необхідності розвитку науки, «дабы по крайней мере следовать за другими, если не можешь упредить их» [8, с. 13–14].

У свій час проф. Д. І. Багалій відзначив суттєву роль актових промов викладачів університету, що популяризували сучасну для тих років науку. Докладно розглянуті найбільш цікаві з них і в монографії С. І. Посохова [9, с. 39–74].

Необхідно зауважити, що багато з цих виступів містили значно важливіший зміст, ніж можна припустити за назвою. Скажімо, виступ І. Тимковського – фактично короткий нарис історії зародження соціально-економічної системи на Русі.

Проф. Ф. Гізе підкреслював важливість використання природних продуктів органічного й неорганічного походження, проведення геологічних та інших пошуків природних багатств у різних регіонах. Крім того, говорив про необхідність глибокої перевірки тих рослин і мінералів, що використовувалися у економічній, технічній та медичній галузях. На його думку, відомі на той час 654 види і 3419 період флори далеко не вичерпують їхню наявність, тому треба продовжувати пошуки корисних рослин [10 S. 38, 40–41].

Проф. Л. Г. К. фон Якоб дав вичерпну відповідь на питання щодо ролі університетського викладача: «сословие людей, которых единственная обязанность состоит в том, чтобы разные отрасли наук доводит до высшего совершенства (підкреслено нами. – Авт.) и сообщать оные другим». Від того внеску, який викладач досягне у своїй науці, залежить його слава й честь, хоча, попередив він, науки нерідко самому вченому користі чи свободи не приносять, а бувають необхідні лише потомкам.

А. Дюгур (Дюгуров) переконував у важливості історії як науки. Адже на той час вона мала «множество хулителей», які не лише відчували огиду, але й презирство до неї. Що стосується безпосередньо істориків підросійської України перших десятиліть XIX ст., то, як визнає О. В. Ясь, визначити їхню дослідницьку практику надто важко. Чи був справжнім істориком сухий чиновник-викладач або той, що орієнтувався на інтелектуальні зразки західноєвропейської думки? При наявності у викладачів університету подвійної і навіть потрійної лояльності, пануванні російської імперської історіографічної думки все ж не зникало відчуття належності до українства.

Нагадаємо, що у 1811 р. ад'юнкт Харківського університету Б. Й. Рейт видав працю «Спроба російської історії. Частина перша» («Specimen histories Rossorum. Pars prior»). Її зміст він довів до періоду завоювання Русі

монголами. Автор висловив оригінальні для початку XIX ст. думки: наприклад зауважив, що Аскольд і Дір – одна особа; княгиня Ольга не палила столиці древлян із допомогою голубів та горобців, хрестилася не в Константинополі. Факт заміжжя Анни Ярославни за короля Франції Генріха-Птахолова був честю не для Русі, а для Франції. Дійшов висновку, що на Русі майже склалася феодальна система і т.д. [11; с. 87–105].

До 1814 р. професори й ад'юнкти університету систематично використовували наукові знання для дослідження місцевих багатств краю. Ще в 1804 р. харківський губернатор І. І. Бахтін надіслав проф. Й. Шкуберта, ад'юнктів Ф. Гізе та М. Крюгера до Рогані для дослідження джерельної води. Протягом двох років в Рогань було відряджено 6 експедицій. Досліджувались мінеральні води на Полтавщині, в Ізюмському й Куп'янському повітах Харківщини, мали місце пошуки кам'яного вугілля, торфу в Бахмуті, Ізюмі, Лебедині. У 1805 р. шукали шляхи боротьби з нашествиям саранчі Я. Я. Беллен-де-Балю, Ф. Гізе, М. Крюгер, І. Тимковський. Проф. Ф. В. Пільгер рятував від епідемії сапу коней на Деркульському кінному заводі біля Біловодська. Й. Шнауберт у 1808 р. запропонував новий спосіб відділення золота від срібла з допомогою сірчаної кислоти; Д. Шмерфельд подав оригінальний спосіб виготовлення цегли і улаштування печей для їхнього випалювання [12, с. 33–35; 13, с. 30–31].

На думку співробітниці центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. А. Лискової, у працях А. Дубровича були елементи психоаналізу. А в теорії «наслідувальної гармонії слова» (звукового символізму), яку розробляв Р. Т. Гонорський, були викладені постулати, які передували естетичній мовній теорії професора О. О. Потебні.

Із самого початку існування Харківського університету в ньому передбачалася діяльність наукових товариств. У § 9 Статуту говорилося: «К особливому достоїнству университета отнесётся составление в недрах оного учёных Обществ, как упражняющихся в словесности Российской и древней, так и занимающихся распространением наук опытных и точных, основанных на достоверных началах (exactes)».

Однак перш ніж було створено наукове товариство при університеті, В. Н. Каразіну у серпні 1811 р. вдалося організувати Філотехнічне товариство, в якому, однак брали участь лише двоє викладачів університету – Ф. Гізе і А. Стойкович. Іншими членами товариства (воно налічувало від 35 до 48 членів) були місцеві поміщики [14, с. 6].

На той час у Московському університеті з 1804 р. діяло товариство історії та старожитностей російських, із 1805 – товариство медичних і фізичних наук, з 1810 р. – товариство математиків, дослідників природи [15, с. 13–15].

Офіційною датою створення у Харківському університеті наукового товариства вважається 23 січня 1812 р.

Статут наукового товариства мав 40 параграфів, але частина з них мала бюрократичний характер, що не стимулювало вільної атмосфери наукового пошуку. Головним завданням товариства вважалося «распространение наук

и знаний как чрез ученые изыскания, так и чрез издания в свет общепользных сочинений». До складу товариства в різний час входили від 13 до більше ніж 90 членів, у тому числі – переважна більшість викладачів університету. Товариство мало два відділення: словесне (очолив І. Є. Срезневський – до 1816 р. потім його змінив Г. П. Успенський) і природниче (директор – Т. Ф. Осиповський, а з 1814 – К.-Д. Роммель). Членами товариства були також представники влади, церкви (наприклад, єпископ Слобідсько-Український і Харківський Аполлос), В. Н. Каразін, ректор Харківського колегіуму А. С. Прокопович, майор А. А. Паліцин та інші. До його складу входили і вчителі з Курщини, Чернігівщини, Полтавщини, викладачі з Ярославля, Казані.

Передбачалося, що наукові розміркування (commentationes) – «известия ученого мира» можуть робити як асесори (представники викладацького корпусу університету), так і інші члени товариства. Їх планувалося друкувати латиною, а корисні для громадян записи (diaria) публікувати російською мовою. Тому що до весни 1815 р. виступів було небагато, 6 березня прийнято рішення, що кожний асесор і член товариства щорічно подавав якусь працю або переклад твору іноземного автора. Більше того, було призначено для виступів 9 осіб, що ніяк не гармонувало з принципом наукової творчості.

Максимальна кількість засідань мала місце в 1815 р. – сім. Але далеко не всі доповіді можна було вважати науковими. Якщо виступ Й. Б. Шада щодо змісту природної філософії, «Каталог рослин в околицях Харкова» і представлений Я. Н. Громовим гербарій були такими, то поема І. Є. Срезневського «Иван Сусанин, или освобождённый Царь» – не що інше, як белетристика. Моралізаторським був виступ учителя гімназії С. Єсикорського «Погляд на ество подружнього союзу». У 1817 р. було опубліковано збірник праць членів товариства [16, с. 237–238; 17, с. IV–XXII].

На трьох засіданнях 1817 р. було заслухано доповідь Т. Ф. Осиповського «О разделении электричества в разобщённых отводах при держании наэлектризованного тела», губернатор В. Г. Муратов прочитав переклад із французької мови роботи С. Потоцького «О происхождении славян». Ад'юнкт Д. С. Борзенков зробив доповідь «О происхождении языков Сарматского и Славянского от Лидского и о сходстве оных с языком Санскритским». [18, с. XXIII]. У червні 1817 р. на чергове засідання дві праці передали до Харкова доглядач Прилуцького училища П. П. Білецький-Носенко і вчитель Курської гімназії Т. І. Селіванов [19], але їхній зміст невідомий.

Проте в 1818 р., на початку березня, відбулося лише одне засідання товариства. На ньому обговорювали зміст нового Статуту, висловлювали зауваження щодо початкового етапу історії Малоросії. Крім того, була висловлена подяка викладачам, які брали участь у публікації першого тому праць товариства.

Таким чином, за перших п'ять років діяльності наукового товариства було підготовлено 39 праць, але частина з них були не науковими, а

духовно-навчальними або белетристикою. 17 лютого 1823 р. попечитель З. Я. Карнеєв наказав відновити діяльність товариства, і восени цього року в ньому формально нараховувалося 75 осіб. Цікаво, що члени товариства ще 19 червня 1817 р. прохали, щоб він став їхнім покровителем.

17 травня 1823 р. на засіданні товариства вирішено було проводити слухання наукових доповідей 1 та 15 числа кожного місяця, що виглядало навіть теоретично неможливим через завантаження викладачів лекціями і явищами «наукової летаргії». До того ж членами товариства стали особи, які не були в змозі готувати дійсно наукові праці: колишній попечитель З. Я. Карнеєв, граф Я. М. Болгарі, полковник О. А. Щербинін, протоієрей О. Башинський, учитель Закону Божого в гімназії П. Рогальський та інші. Якщо у 1823 р. до складу товариства входили 75 осіб, то в 1829 – уже 91. За ці 6 років було начебто підготовлено 40 праць, і в березні 1825 р. вирішено видати другий том товариства наук. Однак до кінця 1829 р. вдалося зібрати 13 статей, але їхня доля невідома.

Пожвавити діяльність «Харківського наукового товариства» намагався новий попечитель О. Петровський. На його думку, необхідно було поліпшити зміст Статуту, щоб його правила «Обязывали их (членів товариства – Авт.) быть деятельными и полезными». В середині 1825 р. при 85 членах значної активності у його діяльності не спостерігалось. Хоча в новому Статуті, прийнятому 27 жовтня 1827 р., існувало уже й третє відділення – юридичне. Виконати ж побажання § 31 – виступати з доповідями «по порядку ежегодно назначаемому» було, звичайно неможливо. Песимізм опанував і О. Петровського, який заявив, що наукове товариство «не имеет того рвенія к распространению наук и полезных сведений, без которого никакое общество существовать не может». Тому в 1829 р. товариство було офіційно закрито [20, с. 48; 21, с. 231–233].

Глибинними причинами апатії до наукових занять було насамперед панування схоластики, містицизму в керівництві Міністерства народної освіти. Як відомо, у 1817 р. Головне управління духовних справ та іноземного віросповідання об'єдналося з освітнім міністерством. Міністром духовних справ і народної освіти став О. М. Голіцин, залишивши за собою посаду обер-прокурора Священного Синоду. Саме йому належить висновок «о тщете знания». Не відставав від нього попечитель Харківського навчального округу й університету З. Я. Карнеєв, ставши запеклим обскурантистом, він закликав відмовитись від «зловредной философии», пропагував серед викладачів книгу Ж. Ф. Дютуа-Мамбрині «Божественная философия, в отношении к непреложным истинам, открытым в тройственном зеркале: вселення, человека и Священного Писания». На прохання З. Я. Карнеєва друкування її в типографії Московського університету у кількості 1200 примірників оплатив царський кабінет. В. Н. Каразін назвав цю книгу маячнею, а дії попечителя пояснив намірами «уничтожить обыкновенную философию, называя её ложной и недостаточной».

Наукову роботу гальмувала відсутність у Харкові потрібних матеріалів для дослідів, слабка матеріальна база. Досить зазначити, що в бібліотеці

університету, що займала до 1824 р. п'ять крихітних кімнат, не існувало навіть каталогу. Водночас байдужість до наукової роботи тоді не вважалося ознакою некомпетентності.

Висновок. Все ж, незважаючи на невдачі, обумовлені вказаними вище причинами, феномен університету поступово пробивав собі дорогу. Важливість науки й освіти неминуче проникала в суспільство, а самовіддана робота вчених Харківського університету на початковому етапі його існування готувала для цього відповідний ґрунт.

Список використаних джерел

1. Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в Імператорському Харківському університеті: монографія / Ю. А. Кісельова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 252 с.
2. Куліш С. М. Традиції та новації у процесі підготовки науково-педагогічних кадрів Харківського університету у XIX–початку XX століття / С. М. Куліш. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 13–80.
3. Якоб Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа / Л. Якоб // Речи говоренные в торжественном годовом собрании Императ. Харьк. ун-та, бывшем 17 января 1808 года. – Х. : в унив. тип., 1808. – С. 68–86.
4. Устав Императорского Харьковского университета // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения (СПб.). – 1805. – № 10. – С. 225–290.
5. Взгляд на происшествия 1804-го года / Вестник Европы (изд. М. Каченовский). – (М.). – 1805. – № 1. – Ч. XIX. – С. 65 – 75.
6. Деннан Д. Ф. История и теория статистики / Д. Ф. Деннан // Вестник Европы. – 1805. – № 2. – С. 304–314.
7. Сухомлин Н. Взгляд на статистику в историческом и современном ее развитии и статистические воззрения на характер и значение Европы / Н. Сухомлин. – СПб. : В тип. Гогенфельдена и К^о, 1866. – XVIII, 326 с.
8. Потоцкий С. (в тексте Г.). О благодетельной цели преобразования в России училищ / С. Потоцкий // Речи, говоренные в торжественном собрании 17 января 1805 года при открытии Императ. Харьк. ун-та. – Х. : В унив. тип., 1806. – С. 10–16.
9. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX ст.) / С. И. Посохов. Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – 364 с.
10. Giese F. Hauptzüge von den Fortschritten, welche die Naturforscher Rußlands in der Kenntniss vaterländischer Naturerzeugnisse gethan haben, und von denen, welche noch zu thun übung sind / F. Giese // Речи, говоренные в торж. годовом собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 17-го января 1807 года. – Х. : В унив. тип., 1807. – С. 33–42.
11. Лавровский Н. «Опыт русской истории» Рейта / Н. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения (СПб.). – 1873. – Часть 165. – С. 87–105.
12. Иващенко В. Ю. Харьковский университет и исследование местного края в первой половине XIX века / В. Ю. Иващенко // Universitates (Харьков). – 2010. – № 4. – С. 32–40.
13. Рославский-Петровский А. П. Об ученой деятельности Императ. Харьк. ун-та в первое десятилетие его существования / А. П. Рославский-Петровский // Журнал министерства народного просвещения. – Ч 37. – 1855. – С. 1–36.

14.Срезневский В. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1. (1802–1815). Рецензия / В. И. Срезневский. – СПб. : тип. Акад. наук, 1901. – 40 с.

15.Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах / С. Мельгунов. – М. : журнал «Правда», тов.-во скоропечати А. А. Левинсон, 1904. – 71 с.

16.Устав Харьковского общества наук // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1813. – № 35. – С. 237 – 244.

17.Труды общества наук, состоящего при Императ. Харьков. ун-те. Т.1. – Х. : В универс. тип., 1817. – 202 с.

18.Труды общества наук, состоящего при Императ. Харьков. ун-те. Т.1. – Х. : В универс. тип., 1817. – 202 с.

19.Харьковские известия. – 1817. – 6 июля.

20.О Харьковском обществе наук // Украинский журнал (Харьков). – 1823. – Ч.1. – С. 46–50.

21.Общество наук (1812–1829 гг.) // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.). [под. ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова]. – Х. : Печатное дело, 1911. – С. 209–240.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2015 р.

Кулиш С.

Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Украина

ЗАРОЖДЕНИЕ НАУКИ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XIX В.)

Статья раскрывает начальный этап зарождения научных исследований как теоретического, так и краеведческого характера в Харьковском университете. Приводятся те тормозящие причины, из-за которых не удалось в этот период организовать полноценную научно-исследовательскую работу.

Ключевые слова: наука, просветительская деятельность, актовые выступления, научное товарищество.

Kulich S.

Kharkiv National University named after V. Karazin, Ukraine

BIRTH OF SCIENCE IN KHARKIV UNIVERSITY (FIRST QUARTER OF THE NINETEENTH CENTURY)

The article reveals the initial stage of the origin of both theoretical and regional scientific research at Kharkiv University. The impeding reasons which caused failure to organize full-fledged research efforts in that period have been cited.

Key words: science, enlightenment activity, public statements, scientific society.